

áttekinthetőség érdekében külön táblázatba gyűjtöttem a kritikákat és a kritikára adható lehetséges válaszokat. Milgram korai halála sajnos meggátolta abban, hogy a kései kritikákra reflektálni tudjon, így ezt a feladatot jómagam kísérem meg a szociálpszichológia eredményeinek felhasználásával. A kritika bizonyos részei egyértelműen falsnak tűnnek, míg mások megszívlelendő részletei tagadhatatlanok.

A kritikák első pontja rendszerint a kísérleti helyzetet és azon keresztül az általánosíthatóságot veszi górcső alá. A már Milgram által is elismert „helyzeti etikett” hatását ezen irányzat képviselői az engedelmisségi szituáció kulcsmozzanatának tartják. Úgy vélik, hogy a kísérletvezető udvariassága (pl. „kérem, folytassa”, „kérem, tegye ezt vagy azt”) kellemetlen helyzetbe hozta a kísérleti személyeket, akik részéről egyenesen gorombaság lett volna nemet mondani bármilyen kérelemnek. Kicsit másként fogalmazva: a kísérletvezető udvariassága kiugróvá tette a résztvevők szociális kívánatosságát,

akik ennek fényében még nehezebben tudtak felhagyni viselkedésükkel. A kritikával szemben egy komoly aggályunk lehet: a szociális kívánatosság kiugróvá válására semmi jel nem utal. Sőt a résztvevők viselkedése épp az ellenkezőjéről árulkodott: a hangosan elmormogott félmondatok, a fel-felkacagások, az izzadás, a kéztördelés egyike sem utal arra, hogy a „tanárok” bármikor is úgy érezték volna, hogy az etikett szerint kell cselekedniük.

További kritikaként merül fel az engedelmisségi paradigmával kapcsolatban annak lépcsőzetes, fokozatosan növekvő természete. A bíráló szerint a való életben aligha találkozunk olyan helyzettel, mikor így, kis lépésről-kis lépésre haladunk egyre előbbre és előbbre egy cselekvés kivitelezésével, anélkül, hogy kontrollt tudnánk szabni és megálljt parancsolni magunknak. Ez a kritika ma már egyenesen avítnak számít, a szociálpszichológia ugyanis sikerrel bizonyította a kísérleti helyzetben is fellépő mechanizmus létezését, melyet „ajtóban megvetett lábnak” nevez (Burger, 1999).

Milgram kritikája (Helm és Morelli, 1985; Miller, 2004)	Szempontok	Válasz a kritikára
Az engedelmességre választ nyújthat a nagyfokú helyzeti etikett, ami önmagában megnehezíti a helyzetből való kilépést.	Helyzeti etikett hatása	A kísérletek során aligha aktiválódhatott a szociális kíváncsiság, hiszen ennek ellentmondani látszik a megfigyelt, gyakran non-konform viselkedés.
A való életben nem található meg olyan helyzet, melyben a kísérlethez hasonló, lépcsőzetes elrendezést lehetne megtapasztalni.	Lépcsőzetes elrendezés	A lépcsőzetes elrendezés kiváló analógiáját kínálja az „ajtóban megvetett láb” mechanizmusa (Burger, 1999).
A tekintély nem azonos a hatalommal, hiszen míg az előző legitimitást (pl. az egyetem és tudomány) feltételez, addig a hatalom eredendően destruktív, illegitim. Miután itt az előbbiről volt szó, aligha általánosíthatóak az eredmények egyéb helyzetekre.	A tekintély fogalmának félreértelmezése	A szociálpszichológia grandiózus elméletei (Jost és Kramer, 2003; Lerner, 1980; Sidanius és Pratto, 1999/2005 stb.) szólnak a hatalom legitimitásának elfogadása mellett, annak jellegétől függetlenül. A tekintély és hatalom közti különbségtétel túlértékelt.

A kultúrközi vizsgálatok az engedelmesség kultúra és korszak (Zeitgeist) által befolyásolt mivoltára utalnak, így aligha lehet univerzálisnak nevezni a jelenséget.	Az engedel- messég univerza- lításának problémája	Milgram sem tagadta, hogy a különböző kultúrákban eltérhet az engedelmesség mértéke (korábban a konformitással kapcsolatban maga is készített ilyen vizsgálatokat). Önmagában az a tény, hogy minden kultúrában létezik a vak engedelmesség bizonyos mértékű megjelenése, elegendő érv az univerzalitás ténye mellett.
A Holocaust során a bűnelkövetőknél nem tapasztaltak: 1. intenzív érzelmi választ, büntudatot 2. a részvétel megtagadását 3. motiváció nélküli helyzetet.	A kísérlet eredményei nem alkalmazhatóak a Holocaustra	A Holocaustra mint komplex társadalmi jelenségre részben alkalmazhatóak Milgram eredményei.

Eszerint, ha valaki (pl. egy környezetvédelmi civil szervezet) egy kis kéréssel fordul hozzánk (teszem azt: csak aznap, a Föld napján tegyük ki a kitűzőjüket), akkor a következő, nagyobb kérésüket (pl. hogy ragasszunk ki egy matricát az autónk hátsó

szélvédőjére) sokkal könnyebben teljesítjük, hiszen igazolni akarjuk a korábbi cselekedetünket. Az engedelmességi kísérletben is ugyanezzel szembesül a kísérleti személy: mit számít az a 180V, ha már 165V-ot leadtam korábban? Mit számít az a matrica, ha már

úgyis hordtam a kitűzőjüket?

Milgramet gyakran vádolják teoretikus elhamarkodottsággal is. Sokan úgy vélik, hogy célszerű lenne különbséget tenni a hatalom és a tekintély között. A kritika pártolói szerint aligha lehet összemosni a XIX. századi orosz cároknak és a XX. század második felében élő amerikai elnököknek a legitimitását. Véleményük szerint az orosz cárnak ugyan hatalma volt, de tekintélye aligha, míg az amerikai elnöknek a legfontosabb attribútuma a kivívott tekintély és a legitim hatalom. Így mikor az egyes személyek részt vettek a kísérletekben, akkor az egyetem tekintélye állt előttük, nem az önkényes hatalom, aminek máskülönben nem engedelmeskedtek volna. Bármennyire szuggesztív azonban a kép a zsarnoki hatalom ellen lázadó öntudatos személyiségek soráról, a szociálpszichológia grandiózus elméletei szólnak az emberek motivált hajlamáról arra, hogy a felettük álló személyt tiszteljék és szeressék annak érdemeitől függetlenül. Az emberek szeretik úgy gondolni, hogy a körülöttük levő világ igazságos (Lerner, 1980), hogy a felettük álló

személyek jogosan állnak fölöttük, a saját helyzetüket megérdemlik (Jost és Kramer, 2003), és saját státuszuk szerint kell cselekedniük (Sidanius és Pratto, 1999/2005). További kulcsmozzanatként lehet megemlíteni a kísérlet kapcsán a büntetés jogosságának szempontját. A „tanár” (azaz a résztvevő) ebben az olvasatban joggal veti alá áramütéseknek a „tanulót”, aki képtelen volt a szópárok megfelelő elsajátítására. Nem csoda, hogy gyakori volt az engedelmességi kísérletek során ennek a ténynek a verbalizálása is (pl.: „Figyeljen oda egy kicsit jobban!”, „Segítsen, hogy minél előbb a végére jussunk!”) (Milgram, 1974). Sokkal megalapozottabb kritikának tűnik az engedelmesség univerzalitását megkérdőjelező érvelés. Az engedelmességi paradigma külföldön való megisméltése során ugyanis mind csökkent (Ausztrália, csupán 45%), mind megnövekedett (Nyugat-Németország, 85%) engedelmességi rátával is lehetett találkozni. A tetejében mindennek háttérében valószínűleg igen fontos szerepet játszott a korszellem is. A már említett, alacsonyabb engedelmességű

ausztrál mintánál a felvétel például épp háborúellenes tüntetések idején készült. Bármennyire erős is azonban az univerzalitás kritikája, két ellenérv továbbra is felhozható: egyrészt, a 45%-os eredmény is nem kevésbé megdöbbentő, ha egy ártatlan ember – legalább – megkínzásáról beszélünk, másrészt Milgram soha nem állította, hogy az engedelmesség mértéke ne függne az adott korszaktól vagy kultúrától. Sőt ezt neki kellett tudnia a legjobban, hiszen maga is végzett konformitás kísérleteket Norvégiában és Franciaországban, ahol szembesülhetett az amerikaitól eltérő válaszadói értékekkel (Schoeck, 1966/2007).

Utolsó kérdésként a kísérlet eredményeinek a Holocaustra való generalizálhatóságának kritikája áll. Ahogy már említettük, Milgram számára ez elméletének kulcsmomentumát jelentette, ahogy a mai napig a legtöbb szociálpszichológiai tankönyv tényként kezeli az engedelmességi kísérletek és a Holocaust összefüggését (Miller, 2004). A Holocaustra való általánosítás ellen három igen komoly érv szól. Először is: semmilyen bizonyíték nincs olyan intenzív érzelmi válaszra egy-

egy népirtásban résztvevő személy kapcsán, ahogy – és ez a második érv – olyan esetről sincs információnk, hogy valaki visszakozott volna egy engedelmességi szituációban, pedig ez a kettő a laborkísérletek elengedhetetlen kísérőjelensége volt. És végül: Milgram paradigmája – ha úgy tetszik –motiváció nélküli; sőt az engedelmesség épp a személyes motiváció ellenében nyilvánul meg, miközben ez a Holocaustban résztvevő emberek jó részéről nem mondható el (Staub, 2006). A Holocaustra való generalizálhatóság kritikáinak csoportján a legnehezebb fogást találni. Jogosan merülhet fel a kérdés a szélesebb szociális kapcsolatok, motivációs háttér stb. és engedelmesség között, nem beszélve a kísérletben gyakori, való életben hiányolt viselkedésekről. Milgram védelmében azonban fontos megjegyezni, hogy egyrészt a paradigmára jellemző jellegzetes viselkedés hiánya jelentheti pusztán a kísérleti helyzet sűrűségét a való élettel szemben (fél óra alatt „hónapok stresszének” tehette ki alanyait), másrészt az eredmények igenis érvényesek, ha csupán a Holocaust és a népirtások egyik – és nem legfontosabb – momentumaként is.